

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький О. І. Літературно-критичні статті / О. І. Білецький ; упоряд. М. Л. Гончарук. – К. : Дніпро, 1990. – 254 с. – (Українська літературна думка).
2. Вишня О. “Мисливські усмішки” та інші оповідання / Остап Вишня. – Донецьк : ТОВ ВКФ “БАО”, 2007. – 288 с.
3. Вишня О. Твори : у 5 т. Т. 1 / Остап Вишня. – К. : Дніпро, 1974. – 456 с.
4. Генрі О. Вибране : Королі і капуста. Новели та оповідання / О. Генрі ; упоряд. Н. М. Торкут. – К. : А.С.К., 2006. – 704 с. – (Бібліотека зарубіжної літератури).
5. Генрі О. Вождь червоношкірих : оповідання / О. Генрі. – Харків : Школа, 2005. – 464 с.
6. Левидова І. М. О. Генрі и его новелла / И. М. Левидова. – М. : Худож. лит., 1973. – 253 с.
7. Мішук В. В. Життя і творчість О. Генрі. Соціальні та естетичні погляди письменника. Роман “Королі і капуста” / В. В. Мішук // Зарубіжна література в навчальних закладах. – 1996. – № 10. – С. 39–44.
8. Мущенко Е. Г. Поэтика сказа / Е. Г. Мущенко, В. П. Скобелев, Л. Е. Кройчик. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1978. – 287 с.
9. Ніколенко О. М. Великі пристрасті “маленьких героїв” О. Генрі / О. М. Ніколенко // Зарубіжна література в навчальних закладах. – 2001. – № 5. – С. 24–28.
10. Рильський М. Остап Вишня / М. Рильський // Література і народна творчість / М. Рильський. – К. : Рад. письменник, 1956. – С. 191–193.
11. Самохвалова В. І. Творчество О. Генри : дис. ... канд. філол. наук / Самохвалова Валентина Ивановна. – М., 1973. – 199 с.
12. Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика : учеб. пособие / Б. В. Томашевский. – М. : Аспект-Пресс, 2000. – 416 с.
13. Українське слово : хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. : у 3 кн. Кн. 1 / упоряд. В. Яременко, Є. Федоренко. – К. : Рось, 1994. – 704 с.
14. Фашенко В. В. Вибрані статті / В. В. Фашенко. – К. : Дніпро, 1988. – 373 с.
15. Шмид В. Нарратология / В. Шмид. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.
16. Эйхенбаум Б. М. О прозе. О поэзии : сб. статей / Б. М. Эйхенбаум. – Л. : Худож. литература, 1986. – 456 с.
17. Эйхенбаум Б. М. О. Генри и теория новеллы / Б. М. Эйхенбаум // Литература: Теория. Критика. Полемика / Б. М. Эйхенбаум. – Л., 1927. – С. 166–209.
18. Zamyatin Y. O. Henry / Yevgeny Zamyatin // A Soviet Heretic / essays, edited and translated by Mirra Ginsburg. – [S. l.] : The University of Chicago Press, 1970. – P. 291–295.

Олена КОЛУПАЄВА

УДК 821.111-193.3+821.161.2-193.3].091

ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТОНІКИ ТА КОМПОЗИЦІЇ АНГЛОМОВНОГО Й УКРАЇНОМОВНОГО СОНЕТА КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті зіставляються особливості архітекtonіки та композиції англомовних й україномовних сонетів кінця ХІХ — початку ХХ ст. Основні типологічні ознаки сонетів цього періоду зумовлені орієнтацією поетів на архітекtonіку канонічних типів сонета, збереження традиційного метра, розміру та строфічного поділу. Інтенсивними виявилися експериментування з римуванням, що й призвело до посилення особливих та індивідуальних рис.

Ключові слова: архітекtonіка, композиція, метр, римування, розмір, сонет, строфа.

В статье сопоставляются особенности архитектоники и композиции англоязычных и украиноязычных сонетов конца XIX — начала XX в. Основные типологические признаки сонетов этого периода обусловлены ориентацией поэтов на архитекtonику канонических типов сонета соблюдение традиционного метра, размера и строфического деления. Интенсивными оказались эксперименты с рифмовкой, которые отразились в усилении особенных и индивидуальных признаков.

Ключевые слова: архитекtonика, композиция, метр, размер, рифмовка, сонет, строфа.

The peculiarities of architectonics and composition of the English-spoken and the Ukrainian-spoken sonnets at the end of XIX — the beginning of XX century are compared in the article. The main typological sonnet features of this period are caused by poets' focusing on the architectonics of canonical sonnet types,

following traditional meter, foot and strophic division. Numerous experiments with rhyming resulted in intensifying special and individual features.

Key words: architectonics, composition, foot, meter, rhyming, sonnet, strophe.

Порівняльно-типологічне дослідження архітекtonіки та композиції художнього твору багато в чому дозволяє з'ясувати його типологічні та унікальні властивості. А. Квятковський доводить, що „строфічна будова вірша складає його архітекtonіку; розміщення ж самого тексту між строфами є мистецтвом композиції. Так само форма сонета чи рондо — це архітекtonічна сторона вірша, композицію його складає розміщення словесно-образного матеріалу всередині цієї архітекtonічної форми...” [6, 137]. Тому до архітекtonічного оздоблення віршованого твору доцільно віднести особливості строфічного оформлення, метра та розміру, способів римування, характеру рими за акцентністю.

Композиція, за визначенням К. Пашковскої-Хоппе, — це один із способів проявлення того особливого, індивідуального, неповторного, що, незважаючи на дотримання загальних правил, тобто правил архітекtonіки, відрізняє художні твори одних письменників від творів інших [8]. Отже, композиція посилює диференційні риси, а архітекtonіка увиразнює типологічну подібність окремих творів в аспекті певного жанру.

Загальна специфіка метричної та строфічної організації сонета розкрита в працях М. Гаспарова [3], Л. Гросмана [4], І. Качуровського [5], Г. Шенгелі [12] та ін. Л. Гросман в „Поэтике русского сонета” відзначає найдовершенішу схему римування сонета: дві кільцеві рими для катренів (*abba abba*) і три рими для терцетів (*ccd ede*). Таке розташування рим, зазначає Л. Гросман, необхідно для того, щоб „римована монотонність висхідної частини (*Aufgesang*) врівноважилась різноманітністю рим в нисхідній частині (*Abgesang*)” [4, 129]. Також особливості розташування рим у сонеті висвітлені І. Качуровським. Дослідник стверджує, що вірші катренів повинні об'єднуватися кільцевими, рідше перехресними римами, натомість рими терцетів можуть бути довільного типу [5, 121]. І. Качуровський наголошує на надзвичайній широті кількісного діапазону варіативно-комбінаційного розташування рим.

Особливості розташування рим у сонеті варто розглядати в єдності з метром та розміром. Більшість дослідників сонета переконані, що найкращим відповідником сонетної форми є 5-стопний ямб. Зокрема, Н. Костенко зазначає, що 4-стопний ямб, як правило, не має цезури, а 6-стопний — нею обмежений. На відміну від них 5-стопний ямб може вільно оперувати і цезурним, і безцезурним варіантами [7, 59]. Отже, нестійка цезура забезпечує багатші ритміко-виразні можливості 5-стопного ямба порівняно з 4-стопним і 6-стопним ямбами.

Варто відмітити, що архітекtonічні складові сонета, які визначають його зовнішню форму, є передумовою для реалізації його внутрішньої форми. М. Батхін відзначає, що „сонет є дуже складною формою. Рими в сонеті переплітаються, і це зобов'язує, щоб і всі образи і теми також були сплетені” [2, 382]. У цій думці справедливо підкреслена єдність формальних елементів жанру з його змістом, архітекtonіки — з композицією.

Особливості архітекtonічних та композиційних особливостей сонета, визначення його ролі та місця в жанровій системі є об'єктами наукового зацікавлення в цій статті.

Надзвичайно важливим при дослідженні архітекtonіки та композиції сонета є порівняльно-типологічний аналіз, що забезпечує можливість виявлення подібних і диференційних ознак сонетів різних національних літератур, зокрема англомовних й україномовних сонетів кінця XIX — початку XX ст.

До детального аналізу залучено близько 200 англомовних та україномовних сонетів означеного періоду. Розглянуті англомовні та україномовні сонети в переважній більшості є канонічними, тобто відповідають архітекtonічним та композиційним вимогам одного з трьох типів сонета: італійського, французького або англійського. Серед них італійський тип сонета є найпоширенішим. До того ж, у межах італійського типу виділяються різні архітекtonічні моделі сонета. В україномовних сонетах через велику різноманітність способів строфічної організації важко зафіксувати домінуючу архітекtonічну модель. Проаналізовані 90 україномовних сонетів диференціюються за 47 різними архітекtonічними моделями. Причому більшість з них (41 архітекtonічна модель) не володіють інваріантністю.

В аспекті строфічної будови оригінальним є сонет І. Франка „Гей, описали нас, немов худобу...” — *ABBA BAAB CDD EEC Я5*. Особливості архітекtonічної форми сонета багато в чому сприяють конкретизації його ідейного змісту. Так, початковий і завершальний вірші в терцетах римуються, а між ними розташовано два дистихи. Утворюється своєрідне архітекtonічне та композиційне кільце:

<i>Ну, от тепер ми чисті! Глупі, глупі!</i>	<i>C</i>
<i>Ножі, оздобі й скарби наші з нами,</i>	<i>D</i>
<i>Тих вам не взять бандитськими рукамі!</i>	<i>D</i>

<i>І розвели нас у апартаменти</i>	<i>E</i>
<i>Державні. Злишині тут всі компліменти!</i>	<i>E</i>

Салон, ідальня й с... — все вкуті [10, 35]. С

Типологічну подібність із сонетом І. Франка, що проявляється на рівні схеми римування, спостерігаємо в архітектоніці сонета Е. Несбіт „Night” („Ніч”) з циклу „Day and night” („День і ніч”). Терцети сонета римуються за подібною схемою *cddeec*, проте відмінним є те, що сонет містить лише чоловічі рими та строфічно поділений на октаву і секстет.

Серед розглянутих англомовних сонетів італійського типу найпопулярніша модель — *abba abba cdc dcd Я5* (15). Ця модель характеризується збереженням традиційного метра, строфічним поділом на катрени та терцети, класичною схемою римування: кільцеве римування в катренах і перехресне в терцетах. Менш вживаними є моделі: *abbaabbacdecde* (12), *abbaabbacdcdcd* (10), *abbaabbacdedce* (7). Загалом, в англомовних сонетах італійського типу вдалося виокремити понад 30 різних архітектонічних моделей.

Типологічну подібність за схемою римування спостерігаємо у двох моделях. Сонети за моделлю *abba abba cdc dcd* характеризуються строфічним поділом на катрени та терцети, а сонети за моделлю *abbaabbacdcdcd* є астрофічними. Астрофічність сонетів, очевидно, пов'язується з певним типом композиції. Так, у розглянутих астрофічних сонетах розгортання теми переважно відбувається не за класичною схемою (теза — розвиток тези — антитеза — синтез), а у формі клімаксу, за якої емоційно-семантичне наростання, що починається в катренах, продовжується в першому терцеті та завершується в другому. Загострення антитези є менш відчутним; архітектонічні та композиційні засоби забезпечують цілісність і завершеність сонета.

Особливим різновидом італійського типу сонета в англомовній поезії є мільтонський сонет (Miltonic sonnet), що характеризується спрощеною схемою римування *abbaacca dedede* та строфічним поділом на октаву та секстет. Графічний поділ сонета на октаву та секстет пов'язаний з особливостями композиції. Відомо, що октава та секстет відрізняються за функціональним призначенням в сонеті. Метою поета в октаві є визначення проблеми, ситуації, яка викликає сумнів чи протиріччя у читача. Мета секстета — прокоментувати проблему чи запропонувати її вирішення. Тому перехід від октави до секстета позначається несподіваним різким „поворотом” теми („вольтою”), що здійснюється на межі восьмого та дев'ятого віршів.

Яскравим прикладом мільтонського сонета є твір О. Уайльда „The grave of Shelley” („Могила Шеллі”), в якому дотримано строфічного поділу (на октаву та секстет) і схеми римування (*dedede*). В октаві репрезентована загальна картина протестантського цвинтаря в Римі, де захороненні останки П.Б. Шеллі, який загинув під час морського шторму. Автор розширює традиційну кількість рим в октаві з двох до трьох (*abbaacca*), що пов'язано з бажанням більш повно та різноманітно втілити поетичні образи. В секстеті виявляється авторське ставлення до зображуваного, зокрема стверджується думка, що могила П.Б. Шеллі є найкращою, оскільки знаходиться в синій печері на узбережжі моря, яке так сильно любив поет.

But sweeter far for thee a restless tomb d
In the blue cavern of an echoing déep, e
Or where the tall ships founder in the gloom d
Against the rocks of some wave-shattered stéep [1, 518]. e

В україномовних сонетах кінця XIX — початку XX ст. помітна тенденція до поєднання окремих ознак італійського сонета з французьким. Йдеться передусім про схему римування в катренах, де перехресне римування в першому катрені поєднано з кільцевим римуванням у другому: І. Франко „Замовкла пісня. Чи ж то їй, свобідній...” — *ABAB BAAB cDE DcE Я5*; І. Франко „Вузька, важкая до добра дорога...” — *ABAB ABBA CDE CDE Я5*; І. Франко „Ні, не любив на світі я нікого...” — *AbAb bAAb CCd EEd Я5*; І. Франко „Минув час мук? Брехня! Чи ж давній час...” — *aBaB aBba CCD EED Я5*. Декілька сонетів побудовано за зворотною моделлю, за якої кільцеве римування в першому катрені поєднано з перехресним римуванням у другому: І. Франко „Вже ніч. Поснули в казні всі, хропуть...” — *aBba BaBa CCD EEd Я5*; Леся Українка „Бахчисарай” — *aBba BaBa CCd EEd Я5*.

Сонети французького типу займають незначну частку серед розглянутих канонічних сонетів. Головною вимогою французького сонета є кільцеве римування в катренах та наявність парного римування у першому терцеті. Англомовні сонети французького типу побудовані за архітектонічною моделлю *abbaabbacdeed Я5*. Зокрема виділяємо сонети А.Ч. Суїнберна: „The order of release” („Порядок звільнення”), „The last word” („Останнє слово”) „Life in death” („Життя у смерті”). Ці сонети характеризуються дотриманням традиційної схеми римування та класичного метра, проте є астрофічними.

Англомовні сонети французького типу відрізняються від україномовних сонетів за архітектонічними ознаками, зокрема за способом строфічної організації. Розглянуті україномовні сонети характеризуються строфічним поділом на катрени та терцети. Серед найяскравіших зразків французького типу сонета в україномовній поезії виділяємо наступні: У. Кравченко „Дрібниці” — *Abba Abba CCd EEd Я5*; І. Франко „Сікстинська мадонна” — *aBba Baab CCd EEd Я5*; Т. Бордуляк „Ліс” — *aBba aBba CCD*

EED Я5.

Як окремих різновид французького типу сонета можна розглядати сонет Лесі Українки „Fa”, що входить до циклу віршів „Сім струн”. Сонет „Fa” строфічно поділений на катрени з кільцевим римуванням та терцети з дещо модифікованим римуванням: *aBbA BaaB CCd dEE*. Особливу увагу привертає віршований розмір: *Я 5665 5555 555 566*, в якому поєднуються вірші 5-стопного та 6-стопного ямба. Н. Костенко зазначає, що 5-стопний ямб вживався переважно як несамотійний розмір, один із компонентів різностопних ямбічних структур. Поєднання 5-стопного ямба із 6-стопним в поезії Лесі Українки дослідниця пояснює таким чином: „Спорадичне впровадження рядків 6-стопного ямба з цезурою породжує ефект контрастного їх зіставлення з рядками нецезурованого 5-стопного ямба, що увиразнює ритм [7, 169-170]. Таким чином, цезурованість 6-стопного ямба та окремих рядків 5-стопного ямба надає більшої динаміки ритму.

Серед розглянутих англійських та українських сонетів кінця XIX — початку XX ст. можна виокремити групу сонетів англійського (шекспірівського) типу. Англійський тип сонета яскраво виражений в англійській поезії, де він представлений традиційною моделлю *ababcdcdefgg Я5*, проте характеризується астрофічністю. В українській поезії цього періоду поширеною була орієнтація на кращі зразки італійського („*Vita nuova*” Данте) та польського (сонети А. Міцкевича) сонетописання. Тому, англійський тип сонета в класичній формі практично не зустрічається в репертуарі українських поетів кінця XIX — початку XX ст.

Однак окремі сонети І. Франка за архітектонічними ознаками наближуються до англійського типу сонета. Сюди відносимо такі сонети: „Колись в однім шановнім руськім домі” — *ABBA CDDC EFF EGG Я5*; „Сидів пустинник біля свого скиту” — *ABBA CDDC eFe FGG Я5*; „Росіє, краю туги та терпіння” — *ABBA CDCD EFE FGG Я5*. Ці сонети містять ряд диференційних ознак. По-перше, вони строфічно поділені на два катрени та два терцети, що суперечить канону (англійський тип сонета складається з трьох катренів і римованого дистиха). По-друге, катрени римуються різноманітними способами: кільцевим способом (*ABBA CDDC*), поєднанням перехресного римування в першому катрені з кільцевим в другому (*ABAB CDDC*), і навпаки (*ABBA CDCD*). Канон ж англійського типу сонета передбачає перехресне римування в катренах і парне римування в дистиху. Все ж наявність семи рим у сонеті, а також останнього римованого дистиха дає можливість класифікувати сонети цієї групи як архітектонічні модифікації англійського типу сонета.

Характерною ознакою англійського типу сонета в англійській поезії кінця XIX — початку XX ст. є поєднання декількох сонетів у цикли, де кожен сонет є композиційно оформленим та завершеним, але водночас, варіативно повторює той самий образ чи мотив, утворюючи з іншими сонетами циклу жанрово-тематичну єдність.

Міні-цикл С. Батлера „*Life after death*” („Життя після смерті”) складається з трьох сонетів англійського типу, архітектонічні моделі яких абсолютно тотожні на рівні строфічної організації, метра, розміру та римування (*ababcdcdefgg Я5*). Архітектонічна подібність сонетів невід’ємно пов’язана з тематичною спрямованістю циклу. Одну з провідних тем поезії С. Батлера визначає мотив взаємодії життя та смерті. Так, у першому сонеті циклу можна помітити вираження онтологічної опозиції „життя — смерть” через антиномічні пари: „*Stygian shore — Elysian plain*”, „*meet — part*”, „*praise — disgrace*”, „*right — wrong*”. Прийом антитези посилюється і в наступних сонетах циклу через бінарні опозиції „*flesh — blood*”, „*earth — heaven*”, „*ground — skies*”, об’єднуючи таким чином всі сонети циклу в жанрово-тематичну єдність.

Римований дистих у першому сонеті за вимогами композиційної організації концентрує основну думку сонета — мертві зустрічаються на устах живих людей:

Yet meet we shall, and part, and meet again, g
Where dead men meet, on lips of living men [1, 494]. g

У композиційному аспекті в першому сонеті циклу „Життя після смерті” стверджується тема потойбічного існування та виражається ідея про зустріч з наставниками та ворогами в загробному житті. Другий та третій сонети циклу присвячені одному з наставників С. Батлера — відомому композитору епохи Просвітництва Г. Генделю, музикою якого поет захоплювався з дитинства.

Тематичні цикли, сонетні диптихи і триптихи, є характерними для української поезії, зокрема для творчості І. Франка, У. Кравченко, Лесі Українки та ін. Одним з найважливіших сонетних міні-циклів в ідейно-тематичному плані є триптих І. Франка (цикл „Тюремні сонети”). Триптих складається з таких сонетів: „У сні мені явилися дві богині” — *ABAB CDDC EFE FGG Я5*; „І говорила перша: «Я любов»” — *aBaV aBaV CDD CEE Я5*; „І говорила друга: «Я ненависть»” — *ABAB ABAB CCD EED Я5*. Варто відзначити, що всі сонети міні-циклу відрізняються один від одного схемою римування, проте спільними є їхня тематична спрямованість та композиційна організація. Сонети глибоко філософські, оскільки в них поет намагається з’ясувати природу добра та зла. У першому сонеті стверджується тема — зустріч уві сні ліричного героя з двома богинями, що уособлюють любов і ненависть: „*Лице одної — блиски променисті*” — „*Лице другої чорний крив серпанок*», „*І соняшник дала мені розцвілий*” — „*А друга*

мовчки *терн* втиснула в руку” [11, 49]. Образи двох богинь у сонеті розкриваються завдяки посиленню антитези.

У другому сонеті „І говорила перша: «Я любов...»” звучить заклик берегти дар любові, який посилюється архітектонічною організацією. Зв'язок між зовнішньою та внутрішньою формами сонета проявляється через схему римування в терцетах: *CDD CEE*. Дистихи з парним римуванням у кінці кожного терцета відповідають прагненню поетів до епіграматичної завершеності вірша. Крім того, фінальний дистих у композиційному аспекті є найголовнішим, оскільки містить сонетний „замок”:

Любов л ю д е й , мов хліб той до засіка, *E*

Громадь і степенуй в любов до ч о л о в і к а! [11, 50] *E*

Останній вірш третього сонета „*Хто з злом не боресь, той людей не любить!*” є висновком не тільки до міні-циклу, а й до всього циклу „Тюремних сонетів”. Через любов до людей поет закликає до боротьби зі злом, одним з епізодів якого є його ув'язнення.

Отже, прикметною рисою англословних та україномовних сонетів кінця XIX — початку XX ст. є поєднання сонетів у тематичні цикли, що дає можливість автору виразити багато різних аспектів свого досвіду, проаналізувати детально свої почуття. Єдність сонетів у циклі досягається завдяки композиційній організації, тематичній спрямованості та архітектоніці.

Таким чином, здійснений аналіз англословних й україномовних сонетів кінця XIX — початку XX ст. дозволяє стверджувати наявність диференційних ознак, що проявляються в різних способах римування. Коефіцієнт архітектонічних моделей україномовних сонетів у співвідношенні кількості моделей (65) та кількості текстів (90) складає 72,2%. Високий показник архітектонічного розмаїття свідчить про прагнення поетів розширити жанрово-тематичні якості сонетної форми. Строфічний репертуар англословних сонетів означеного періоду порівняно з україномовними є значно біднішим. Співвідношення кількості архітектонічних моделей (38) до загальної кількості розглянутих англословних сонетів (110) дорівнює 34,5%. Цей факт доводить розширення версифікаційних можливостей сонета й орієнтацію англословних поетів на традиційні канонічні форми.

Серед типологічних ознак англословних та україномовних сонетів кінця XIX — початку XX ст. варто зазначити тенденцію до переважання італійського типу сонета в обох національних літературах. Це пов'язано з орієнтацією поетів на кращі зразки європейського та світового сонетописання та з намаганням поетів дотримуватися канону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Английский сонет XVI — XIX веков : Сборник / Сост. А. Л. Зорин. — М. : Радуга, 1990. — 698 с.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. — [2-е изд.]. — М. : Искусство, 1979. — 445 с.
3. Гаспаров М. Л. Русские стихи 1890 х — 1925 го годов в комментариях / Гаспаров М. Л. — Москва : Высшая школа, 1993. — 272 с.
4. Гроссман Л. П. Поэтика русского сонета / Леонид Гроссман // Борьба за стиль. Опыт по критике и поэтике. — М. : Никитинские субботники, 1927. — С. 122-147.
5. Качуровський І. Строфіка : Підручник / Ігор Качуровський. — К. : Либідь, 1994. — 272 с.
6. Квятковский А. П. Поэтический словарь / А. Квятковский. — М. : Сов. Энцикл., 1966. — 376 с.
7. Костенко Н. В. Українське віршування XX століття : навчальний посібник. — 2-ге вид., випр. та доп. / Н. В. Костенко. — К. : Видавничо поліграфічний центр „Київський університет”, 2006. — 287 с.
8. Пашковска-Хоппе К. Основные модели синтаксической композиции сонетов Шекспира [Электронный ресурс] / К. Пашковска-Хоппе // Шекспировские чтения, 1976 / . — М. : Наука, 1977. — Режим доступа : http://www.kulichki.com/moshkow/SHAKESPEARE/sh_ch76.txt
9. Рильський М. Сонети / М. Рильський. — К. : Молодь, 1974. — 200 с.
10. Франко І. Сонети / Іван Франко. — Львів, 1955. — 114 с.
11. Український сонет : Антологія / Упорядкування текстів та вступна стаття А. М. Добрянського. — Київ : „Радянський письменник”, 1976. — 232 с.
12. Шенгели Г. А. Техника стиха / Г. А. Шенгели. — М. : Гослитиздат, 1960. — 312 с.